

Η Ηθικότητα στις βασικές κατευθύνσεις της φιλοσοφίας του δικαίου

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΠΟΥΛΟΣ

Η φιλοσοφία του Γκέοργκ Βίλχελμ Φρήντριχ Χέγκελ κατέχει ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα, τον συστηματικό της χαρακτήρα. Εντός του συστήματος αυτού, το τμήμα δεν μπορεί να κατανοηθεί εάν δεν ενταχθεί στο όλον και αντιστοίχως το όλον δεν μπορεί να αξιώσει ύπαρξη, χωρίς να θεμελιωθεί στα επιμέρους τμήματα. Η μέθοδος της αναγωγής από το μερικό στο καθολικό μας επιτρέπει, εκκινώντας από ένα τμήμα της φιλοσοφίας του Χέγκελ, να φτάσουμε στο όλον· για να γνωρίσουμε το τμήμα, όμως, πρέπει να κατέχουμε εκ των προτέρων το όλον. Έτσι, πράττουμε μια αέναη κυκλική κίνηση από το μερικό στο καθολικό και αντιθέτως¹. Όπως επισημαίνει και ο Τ. Αντόρνο, η πεμπτουσία των επιμέρους τμημάτων, που αποβλέπουν πάντα σε κάτι που βρίσκεται εκτός τους προκύπτοντας μέσω άρνησης από το προηγούμενο στάδιο, είναι το όλον, το οποίο όμως δεν υπάρχει ως κάτι ανώτερο ή πέραν αυτών των στιγμών².

Μια τέτοια κίνηση θα επιχειρήσουμε εκκινώντας από το δεύτερο μέρος του έργου «*Βασικές κατευθύνσεις της Φιλοσοφίας του Δικαίου*» του Χέγκελ, που ονομάζεται Ηθικότητα (*Moralität*). Η λέξη *Ηθική* (*Ethik*) δεν χρησιμοποιείται στα γραπτά του Χέγκελ. Αντί αυτής ο ίδιος κάνει χρήση, αφενός του όρου Ηθικότητα, όταν θέλει να αναφερθεί στην ατομική ηθική, και αφετέρου του όρου *πολιτική Ηθικότητα* (*Sittlichkeit*), όταν το δίκαιο ανάγεται σε ανώτερες κοινωνικές δομές. Στο κεφάλαιο της Ηθικότητας συναντούμε προσδιορισμούς

που αφορούν το ποινικό δίκαιο, θεωρία για την πράξη και αναλύσεις που θα μπορούσαν να απαρτίζουν μια ηθική θεωρία. Δεν μπορούμε, παρά ταύτα, να κάνουμε λόγο για μια κατεξοχήν ηθική θεωρία στις σελίδες που εξετάζουμε, καθώς απουσιάζει πλήρως μια θεωρία συγκροτημένων καθηκόντων - η οποία αντίθετα γίνεται περισσότερο εμφανής στην ανώτερη βάση θεώρησης της πολιτικής ηθικότητας. Δεν παρουσιάζεται, έτσι, μια κανονιστική ηθική, ούτε συγκεκριμένες ιδιότητες συμπεριφοράς που σχετίζονται με το ίδιο το υποκείμενο και με τους γύρω του, όπως συμβαίνει στην ηθική του Αριστοτέλη. Η Ηθικότητα στον Χέγκελ στερείται περιεχομένου, το οποίο ωστόσο αποκτά εντός της πολιτικής ηθικότητας³.

Ωστόσο, το κεφάλαιο της Ηθικότητας κατέχει για πολλούς μελετητές, όπως ο Πίτερ Σίνγκερ, μια ιδιαίτερη σημασία, καθώς αποτελεί το σημείο όπου συμπυκνώνεται η κριτική του Χέγκελ έναντι της καντιανής ηθικής του καθήκοντος και της κατηγορικής προσταγής⁴. Ο Χέγκελ αποδέχεται τη θέση του Κάντ ότι για να είναι κάτι ηθικό οφείλει να είναι έλλογο, διότι ο ορθολογισμός είναι ο πυρήνας της ανθρώπινης φύσης. Συνεπακόλουθα, συγκλίνει και ο ίδιος στην άποψη, ότι ο ηθικός προσδιορισμός του ανθρώπου πραγματώνει την ουσιαστική μορφή της ελευθερίας του. Το γεγονός, όμως, αυτό δεν τον εμποδίζει να αμφισβητήσει την ηθική του Κάντ σε ορισμένα καίρια σημεία. Αρνείται ότι ο ορθολογισμός πάνω στον οποίο βασίζεται η ηθικότητα είναι απλώς η λογική σκέψη του ατόμου και όχι η ορθολογικότητα που ενσωματώνεται στους θεσμούς της κοινωνίας του, ότι υπάρχει έντονη αντίθεση λόγου ή καθήκοντος και φυσικής προδιάθεσης και, τέλος, αντιτίθεται στην ηθική φιλοσοφία του Κάντ που αναγνωρίζει ως ηθικό ό,τι μπορεί να γίνει καθολικός νόμος, υποστηρίζοντας ότι η καθολικότητα που προτείνει ο Κάντ δεν είναι πραγματική ως η αρχή ενός συστήματος, αλλά μια καθολικότητα χωρίς ουσία και συνοχή, είναι απλός τύπος⁵. Στις επόμενες παραγράφους θα παρακολουθήσουμε την εκτύλιξη της πορείας που διανύει η ελευθερία εντός της σφαίρας της Ηθικότητας στο κείμενο του Χέγκελ.

Η Ηθικότητα στις *Βασικές κατευθύνσεις της Φιλοσοφίας του Δι-*

καίον αποτελεί μια πρώτη διαβάθμιση του δικαίου από τον Χέγκελ, μια διακριτή βάση θεώρησης με τις οικείες κατηγορίες της. Στην προηγούμενη βάση θεώρησης, το *αφηρημένο δίκαιο* (*abstrakte Recht*), οι αρχές που εμπεριείχονταν σε αυτό, καθόριζαν το περιεχόμενο της βούλησης μιας απλοϊκής συνείδησης, ήταν αφηρημένες και τυπικές και απευθύνονταν στα πολύ απλά χαρακτηριστικά μιας εξωτερικής ζωής. Καθώς, όμως, το δίκαιο γίνεται περισσότερο πολύπλοκο, οι αρχές του αφηρημένου δικαίου αδυνατούν να ανταποκριθούν σε αυτές τις συνθήκες, που επιδιώκουν να περιγράψουν τη διαδικασία της πράξης και απαιτούν εσωτερικότητα.

Στο πλαίσιο της Ηθικότητας, η άμεση καθ' εαυτήν βούληση του προσώπου του αφηρημένου δικαίου στρέφεται προς τον ίδιο της τον εαυτό, *ενεικονιζόμενη* (*reflektierende*) εντός του και γίνεται τόσο καθ' εαυτήν, όσο και προς εαυτήν άπειρη. Το πρόσωπο, για το οποίο είχε γίνει μέχρι τώρα λόγος, κινούταν σε μια αμεσότητα βασιζόμενο στην αυτοπροαίρεση και στρεφόταν στα εξωτερικά αντικείμενα, που γίνονταν ιδιοκτησία του και μέρος της ύπαρξής του. Αυτό το πρόσωπο, μέσω της παραπάνω διαδικασίας, θα προκύψει ως υποκείμενο, το οποίο θα έχει ως αντικείμενο την ίδια τη βούλησή του, δηλαδή την καθ' εαυτήν βούληση του προηγούμενου σταδίου (§ 105). Η βούλησή του είναι προς εαυτήν, δεν αναζητά αυτοεπιβεβαίωση στα εξωτερικά αντικείμενα, αλλά στον ίδιο της τον εαυτό ως απείρως ενεικονιζόμενη εντός της.

Η υποκειμενικότητα, που έχει προκύψει με αυτόν τον τρόπο, είναι ο εκ νέου προσδιορισμός του δικαίου που διακρίνεται από την καθ' εαυτήν βούληση και έχει να κάνει με τη βούληση του υποκειμένου. Εντός του υποκειμένου το δίκαιο αποκτά *ενθαδική ύπαρξη* (*Dasein*) με την ενεικόνιση της βούλησης στον εαυτό της αλλά και η ελευθερία προσλαμβάνει ένα ανώτερο νόημα και πραγματικότητα εντός της υποκειμενικής βούλησης. Η ελευθερία στο προηγούμενο στάδιο του αφηρημένου δικαίου είχε προσλάβει ένα σχετικό χαρακτήρα, όπου το πρόσωπο κινούταν με αυθαιρεσία και χανόταν εντός των αντικειμένων που κατείχε. Στην σφαίρα της ηθικής, όμως, το υποκείμενο είναι παρόν διαρκώς μέσα στον σκοπό, την πρόθεση του

κ.τ.λ., είναι ελεύθερο διότι είναι προς εαυτό. Η ελευθερία δεν είναι μια ηθική αρχή, είναι η ουσία της ζωής του υποκειμένου που κατέχει ηθική συνείδηση. Το υποκείμενο είναι ελεύθερο και αυτό σημαίνει ότι έχει συνείδηση της ηθικής δέσμευσης⁶.

Εντός της προβαίνουσας διαδικασίας στη σφαίρα της ηθικότητας, σύμφωνα με τον Χέγκελ (§ 106), η υποκειμενικότητα αρχικά είναι αφηρημένη, διότι η προς εαυτήν βούληση είναι μόνο καθ' εαυτήν ταυτόσημη με την καθολική βούληση. Αυτή η διαφορά θα αναιρεθεί εντός της βούλησης δημιουργώντας ένα βάθος εντός της ίδιας, όπου βυθίζεται όλο και πιο βαθιά μέχρι να ταυτιστεί η προς εαυτήν βούληση με την καθολική βούληση. Με αυτόν τον τρόπο η υποκειμενικότητα θα πάψει να είναι αφηρημένη και θα προσδιορίζεται ως *αντικειμενική* (*objektiv*), διότι θα έχει εξισωθεί με την καθολική βούληση. Η Ιδέα ως ενότητα πραγματικότητας και ιδεατότητας οδηγείται στη γνήσια πραγμάτωσή της, διότι το αντικειμενικό και το υποκειμενικό στοιχείο εξισορροπούνται.

Στην υποκειμενικότητα η βούληση προσδιορίζεται ως υποκειμενική, ενεικονιζόμενη. Η βούληση αυτή δεν συνιστά μόνο *έννοια* (*Begriff*), αλλά αποκτά και ενθαδική ύπαρξη, όπως επίσης και η ελευθερία αποκτά ενθαδική ύπαρξη και πραγματώνεται εντός της υποκειμενικότητας. Για αυτόν τον λόγο η βούληση εδώ ορίζεται ως *Ιδέα* (*Idee*), διότι ωθείται στην πραγμάτωση της έννοιάς της. Το δίκαιο της υποκειμενικής βούλησης, επομένως, είναι αυτό κατά το οποίο αναγνωρίζεται ως το οικείο στο αντικείμενο (§ 107).

Η υποκειμενική, προς εαυτήν βούληση δεν έχει συγκεκριμένο περιεχόμενο, είναι αφηρημένη και χαρακτηρίζεται επίσης ως περιορισμένη, δηλώνοντας μια αντίθεση με την απειρότητα της καθ' εαυτήν βούλησης του αφηρημένου δικαίου. Η ηθική βάση θεώρησης καθορίζεται από περατότητα, ο αυτοπροσδιορισμός της βούλησης διαμορφώνεται ως *τυπικότητα* (*das Formelle*) της ίδιας της βούλησης και επιβάλλεται με τη μορφή του δέοντος στην καθ' εαυτήν βούληση ή στην έννοια της βούλησης. Η τυπικότητα όμως αυτή είναι κενή περιεχομένου και η ίδια η υποκειμενική βούληση καλείται να δώσει συγκεκριμένο περιεχόμενο. Με αυτόν τον τρόπο η ελευθερία λαμβά-

νει ενθαδική ύπαρξη και αντιλαμβάνεται την αντίθεση υποκειμενικότητας και αντικειμενικότητας, γεγονός που οδηγεί στη δημιουργία της αυτοσυνείδησης του ατόμου. Το δέον ή το *καθήκον* (*das Sollen*) εμφανίζεται ως μια δύναμη και συγχρόνως ως μια αδυναμία. Είναι η δύναμη που εκπηγάει από τη βούληση και αποτελεί μια αυτόνομη αρχή, η οποία θέτει κανόνες αλλά ταυτόχρονα αδυνατεί να δώσει πραγματικότητα σε αυτούς τους κανόνες, χωρίς τη συμφωνία με τη φύση της βούλησης και όταν την αγνοεί, εμφανίζεται ως τυπικό και κενό καθήκον⁷ (§ 108). Κατά τον Σίνγκερ, σε αυτό το σημείο ο Χέγκελ αντιτάσσεται στην καντιανή έννοια του καθήκοντος, το οποίο θεμελιώνεται αποκλειστικά στα καθολικά πορίσματα του πρακτικού λόγου, απαλλαγμένο από τα προσδιορισμένα κίνητρα του υποκειμένου. Μια ηθική, η οποία εδράζεται μόνο στην καθολικότητα των νόμων που εγείρει ο λόγος, χαρακτηρίζεται από μια τυπικότητα και μια κενότητα, καθότι δεν προσδιορίζει το περιεχόμενο τους, το οποίο μπορεί να λάβει ποικίλες εκδοχές⁸.

Στη *Φιλοσοφία του Δικαίου* η τυπικότητα της υποκειμενικής βούλησης εκφράζει την αντίθεση της υποκειμενικότητας με την αντικειμενικότητα, επειδή είναι άμεσα προς εαυτήν, με τη σημασία ότι εφαρμόζεται ο τύπος που είναι σύμφωνος με την καθολική βούληση. Ο τύπος αυτός είναι κενός και η ίδια η βούληση θα δώσει περιεχόμενο στον εαυτό της, θα υπερβεί την ακαθοριστία της, θα γίνει βούληση για κάτι συγκεκριμένο. Αυτό που βούλομαι είναι κάτι το συγκεκριμένο, αλλά βρίσκεται εντός της βούλησής μου, είναι υποκειμενικό, μερικό, δεν έχει εξωτερική μορφή και για αυτόν τον λόγο η τροπή αυτή εκλαμβάνεται ως άρνηση, ένα τυπικό όριο το οποίο η βούληση προσπαθεί να υπερβεί, για να δώσει στο περιεχόμενό της ενθαδικό Είναι, εξωτερική υπόσταση. Είναι η διαδικασία κατά την οποία επιχειρεί να μετατρέψει το υποκειμενικό σε αντικειμενικό, να του δώσει άμεση ύπαρξη. Αυτό το περιεχόμενο της βούλησης που περνάει από την υποκειμενικότητα στην αντικειμενικότητα, από αυτήν τη μορφική διαφοροποίηση, και μένει αμετάβλητο, είναι ο σκοπός (*Zweck*). Η ταυτότητα της βούλησής μου (ο σκοπός μου) συνεχίζει να διαφαίνεται ακόμα και όταν χάνει τον υποκειμενικό της χαρακτήρα, για να

περάσει στην ενθαδική ύπαρξη (§ 109).

Η ενσύνειδη ελευθερία της βούλησης και η ταυτότητα της βούλησης με τον εαυτό της στο πεδίο της ηθικής βάσης θεώρησης εκφράζονται κατά πρώτο λόγο από το γεγονός ότι η υποκειμενικότητα δεν χάνεται κατά την εξωτερίκευση των σκοπών μου στην αντικειμενικότητα, αλλά το οικείο ενέχεται εντός του παραγόμενου μου και φέρει καθορισμό από την υποκειμενικότητά μου (§ 110). Κατά δεύτερο λόγο, αυτό το οικείο και μερικό που ενέχεται εντός του περιεχομένου της βούλησης περνάει υπό το πρίσμα της ενεικονιζόμενης βούλησης, της καθολικής βούλησης. Τα προσωπικά μου ενδιαφέροντα, οι σκοποί, οι κλίσεις κ.τ.λ. έρχονται πολλές φορές σε αντίθεση με την καθ' εαυτήν ούσα αντικειμενικότητα, την αντικειμενικότητα της έννοιας. Όπως υποστηρίζει ο Σίνγκερ, η επιλογή του Κάντ να διχάσει τη φύση του ανθρώπου, αντιδιαστέλλοντας τον λόγο από τις επιθυμίες του, βρίσκει στο πρόσωπο του Χέγκελ έναν σπουδαίο πολέμιο. Η φυσική πλευρά του ανθρώπου (επιθυμίες, κλίσεις κ.τ.λ.) δεν οφείλει να καταπιέζεται, αντίθετα η ικανοποίησή των ατομικών ενδιαφερόντων -το μερικό- πρέπει οπωσδήποτε να λαμβάνεται υπόψη στη σφαίρα της ηθικότητας. Ειδάλλως, το ερώτημα «γιατί κάποιος να είναι ηθικός;» παραμένει αναπάντητο⁹.

Όταν ευθυγραμμίζεται το περιεχόμενο της βούλησης με την καθολική βούληση, χαρακτηρίζεται προσφυές, δηλαδή κατέχει την αντικειμενικότητα της έννοιας. Η υποκειμενική βούληση, όμως, εμφανίζεται ως τυπική και το περιεχόμενο της βούλησης μπορεί να διαφέρει από τα αιτήματά της (§ 111). Δεν υπάρχει, επομένως, πάντα ενότητα του περιεχομένου της βούλησης με τα αιτήματα της υποκειμενικής βούλησης, γιατί, στην περίπτωση που υπήρχε, θα καταργούνταν η ίδια η υποκειμενικότητα, καθώς χωρίς αυτή τη διαφορά δεν υπάρχει υποκείμενο.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ο σκοπός είναι η ταυτότητα της βούλησης κατά το πέρασμά της από την υποκειμενικότητα στην αντικειμενικότητα. Η βούληση διατηρεί την υποκειμενικότητα της καθώς περνά στην εξωτερικότητα, αλλά αυτή η υποκειμενικότητα παύει πια να είναι άμεση, αποκτά ενθαδικό Είναι, το οποίο δεν σχε-

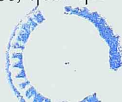
τίζεται καθόλου με το εξωτερικό άμεσο ενθαδικό Είναι του αφηρημένου δικαίου, που ανήκει σε εμένα και είναι αναπόσπαστο κομμάτι του εαυτού μου. Στη σφαίρα της ηθικότητας έχει πλέον να κάνει με τη βούληση των άλλων και το εξωτερικό πεδίο πάνω στο οποίο δραστηριοποιείται είναι η υποκειμενικότητα των άλλων, με την οποία διατηρεί μια θετική σχέση. Στην σφαίρα της Ηθικότητας, σύμφωνα με τον Χέγκελ, η υποκειμενικότητα και η αντικειμενικότητα είναι δύο διακριτές καταστάσεις (§ 112). Η βούληση διέρχεται μέσω της υποκειμενικότητας στην αντικειμενικότητα, αλλά οι όροι με τους οποίους υπάρχει σε καθεμία είναι εντελώς διαφορετικοί. Μόνο κατά την αντίθεση τους αυτές οι δύο σχετίζονται, χωρίς όμως να ταυτίζονται. Η αντικειμενικότητα της υποκειμενικής βούλησης που εξωτερικεύεται βρίσκεται στην ενθαδική της ύπαρξη, τη συμφωνία με την καθολική βούληση και τη σχέση της με τη βούληση των άλλων. Από την άλλη, η υποκειμενικότητα που ενέχεται σε μια βούληση που αντικειμενικοποιείται εμφανίζεται στη διατήρηση του οικείου, του υποκειμενικού στοιχείου κατά την εξωτερίκευση της καθώς επίσης στη συμφωνία της με την καθολική βούληση και τη σχέση της με τη βούληση των άλλων.

Πώς πρέπει να ερμηνεύσουμε μια, απαλλαγμένη από κάθε συντυχιακότητα, συμφωνία του υποκειμένου με την βούληση των άλλων που ανακλύπει για πρώτη φορά στη Φιλοσοφία του δικαίου; Για τον Ρόμπερτ Πίπιν, ο Χέγκελ συνδιαλέγεται με την ρουσσική παράδοση και προβληματική. Η κριτική που ασκεί ο Ρουσσώ στον σύγχρονο πολιτισμένο τρόπο ζωής αποτελείται στο έλλειμμα ανεξαρτησίας και αυτοπροσδιορισμού του κοινωνικοποιημένου εαυτού, δεδομένης της απαιτούμενης ταυτοποίησης με την καθολική βούληση και τη «γνώμη των άλλων», ενώ η επίτευξη της ελευθερίας του ατόμου υπό αυτές τις συνθήκες φαντάζει ιδιαιζόντως δυσχερές. Ο Χέγκελ θα διερευνήσει κατά πόσο η αυτό-υποβολή σε καθολικές νόρμες και κανόνες οδηγεί σε αποξένωση από τον εαυτό. Η θέση του είναι ότι οι έλλογες θεσπίσεις του δικαίου προϋποθέτουν την ικανοποίηση της φυσικής βούλησης, η οποία έχει ως σκοπό να καταστεί πλήρως ελεύθερη (§4). Η πραγμάτωση μιας τέτοιας ελευθερίας, επομένως, καθίσταται

δυνατή μόνο μέσω των ως άνω θεσμών. Ο καθορισμός προτεραιοτήτων κατά την επιδίωξη των επιθυμητών σκοπών συνεπάγεται τη σύνταξη ορθολογικών καθολικών αρχών και η εξέλιξη αυτή προκύπτει μόνο όταν το άτομο κατανοήσει την ηθική διάστασή του, όταν αποτελέσει υποκείμενο. Η γνήσια πραγμάτωση της ελευθερίας στην υποκειμενικότητα επιτυγχάνεται όταν το υποκείμενο «βλέπει στον άλλον τον εαυτό του», όχι ως μια απόπειρα συμβιβασμού και ετεροπροσδιορισμού, αλλά ως ταύτιση του εαυτού και του οικείου αγαθού με τους άλλους και το κοινό καλό. Η συμφωνία με την καθολική βούληση ή τη βούληση των άλλων αποκτά έναν θετικό χαρακτήρα, σύμφωνα με τον Χέγκελ, όταν το άτομο λειτουργεί ως ένας ελεύθερα αυτοπροσδιοριζόμενος φορέας ενεργειών¹⁰.

Παρομοίως, η *πράξη* (*Handlung*), η οποία ορίζεται από τον Χέγκελ ως η υποκειμενική βούληση που λαμβάνει εξωτερικότητα, εμφανίζει τα ίδια χαρακτηριστικά: διατηρεί το οικείο κατά την εξωτερίκευση, συνδέεται με την τυπικότητα της έννοιας και εμφανίζει μια θετική σχέση με τη βούληση των άλλων (§ 113). Η πράξη πρέπει να μεταφέρει το ιδιοφυές, τα ενδιαφέροντα, τις κλίσεις, τους σκοπούς του υποκειμένου, οφείλει να είναι ηθελημένη. Αυτή η μερικότητα έρχεται σε αντίθεση με την καθολική βούληση, η οποία την κρίνει με τη μορφή μιας τυπικότητας και εξ αυτού προκύπτει η πράξη ως πράξη υποκειμένου, η πράξη ενός νοούντος. Τέλος, η πράξη ως εξωτερική έκφανση της υποκειμενικής βούλησης εκλαμβάνει έναν καθολικό χαρακτήρα, καθώς εκδηλώνει μια θετική σχέση με τις βουλήσεις των άλλων υποκειμένων. Η πράξη παρουσιάζεται ως το πεδίο, όπου οι, κατά τα άλλα διακριτές, σφαίρες της υποκειμενικότητας και της αντικειμενικότητας, συνδέονται μεταξύ τους, το μερικό συνδέεται με το καθολικό.

Ο Χέγκελ διακρίνει τρεις όψεις, τρεις τρόπους με τους οποίους μπορεί να ιδωθεί το ηθικό δίκαιο (§ 114). Ο πρώτος αφορά την *πρόθεση* (*Vorsatz*) της πράξης, η οποία διαθέτει έναν αφηρημένο χαρακτήρα του μερικού στοιχείου του ατόμου. Όταν κάτι το οποίο πράττω είναι στην πρόθεσή μου, δηλώνει ότι το παραγόμενο στην εξωτερικότητα από εμένα αποτέλεσμα της πράξης μου, ήταν ηθε-

λημένο από εμένα τον ίδιο, δεν έγινε εν αγνοία μου. Στην δεύτερη περίπτωση, η μερικότητα του υποκειμένου λαμβάνει έναν πιο συγκεκριμένο χαρακτήρα, ο οποίος εκφράζεται διαμέσου της πράξης. Αυτός είναι η *προαίρεση* (*Absicht*) μου που αφορά το περιεχόμενο της ενεικονιζόμενης βούλησης και περιλαμβάνει έναν καθολικότερο χαρακτήρα της πράξης. Ο καθολικός χαρακτήρας της πράξης δηλώνει ότι η μερική βούληση αποσκοπεί σε κάτι που ξεπερνά τα όρια της συγκεκριμένης πράξης και τη χρησιμοποιεί ως μέσο για να το επιτύχει. Το περιεχόμενο της βούλησης μου, ωστόσο, ως μερικό, εκφράζει συνολικά τον μερικό σκοπό της ατομικής μου ύπαρξης, είναι δηλαδή η *ωφέλειά* (*das Wohl*) μου. Τέλος, κατά την τρίτη περίπτωση, στο περιεχόμενο της βούλησης, στη μερικότητα, δίνεται μια ύψιστη καθολικότητα. Ο σκοπός και η προαίρεση μου, που έχουν μερικό περιεχόμενο, εξυψώνονται, γίνονται δεκτοί με όρους καθολικότητας και αντικειμενικότητας, γίνονται δηλαδή το *Αγαθό* (*das Gute*). Παρόλα αυτά, το Αγαθό στη σφαίρα της Ηθικότητας είναι ακαθόριστο και αφηρημένο. Το μερικό συμβαίνει να συμφωνεί με το καθολικό, δεν είναι όμως πραγματικά ταυτόσημο με αυτό, για αυτόν τον λόγο το Αγαθό συνυπάρχει με το *Κακό* (*das Böse*) και την *ηθική συνείδηση* (*Gewissen*).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ελένης Ποταμιάνου, *Ο σχηματισμός του υποκειμένου στη νεότερη φιλοσοφία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2004, σσ. 235-236.
2. Theodor Adorno, "Aspekte", *Gesammelte Schriften Band 5, Zur Metakritik der Erkenntnistheorie. Drei Studien zu Hegel* (Rolf Tiedemann), Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1990, σσ. 253-254.
3. Vittorio Hosle, *Hegels System, Band 2: Philosophie der Natur und des Geistes*, Felix Meiner Verlag, Hamburg, 1988, σσ. 510-511.
4. Peter Singer, *Hegel. A Very Short Introduction*, Oxford University Press, New York, 2001, σ. 42.
5. Huch A. Reyburn, *The Ethical Theory of Hegel, a study of the Philosophy of Right*. Clarendon Press, Oxford, 1970, σ. 59.
6. Joseph L. Navickas, *Consciousness and Reality: Hegel's Philosophy of Subjectivity*. Martinus Nijhoff, Hague, 1976, σ. 241.
7. *Ο.π.*, σ. 242.

8. Peter Singer, *ό.π.*, σσ. 42-44.

9. *Ό.π.*, σσ. 44-45.

10. Robert Pippin, "Hegel, Ethical Reasons, Kantian Rejoinders", *Idiealism as Modernism, Hegelian Variations*, Cambridge University Press, New York, 1997, σσ. 92-111.